

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

भारतीय अर्थव्यवस्था

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

ऐच्छिक पेपर १ व २

बी. ए. भाग-१ : अर्थशास्त्र

सेमिस्टर १ व २ करिता

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

बी. ए. (भारतीय अर्थव्यवस्था) भाग-१ अर्थशास्त्र पेपर १ व २ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,०००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-93-89327-07-6

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर ४१६ ००४ (महाराष्ट्र राज्य) (भारत)

★ दूरशिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे

संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : अर्थशास्त्र

अध्यक्ष - डॉ. अनिलकुमार कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

- प्रा. डॉ. डी. सी. तळुले
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती विद्या कट्टी
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संतोषकुमार बाबुराव यादव
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बाळासो पांडुरंग पाटील
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, इस्लामपूर, जि. सांगली
- डॉ. नेताजी व्ही. पोवार
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
- प्राचार्य डॉ. निवास जाधव
राजा शिव छत्रपती आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
महागांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. विजय भिमाप्पा देसाई
राजर्षी शाहू आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रुकडी
जि. कोल्हापूर
- डॉ. विजयकुमार आप्पासाहेब पाटील
आर्ट्स अँड सायन्स कॉलेज, आटपाटी,
जि. सांगली
- प्रा. डॉ. सिद्धाप्पा टिप्पान्ना बागलकोटे
डिपार्टमेंट ऑफ स्टडीज इन इकॉनॉमिक्स,
कर्नाटक विद्यापीठ, धारवाड (कर्नाटक राज्य)
- डॉ. वाय. एस. गायकवाड
विलिंग्डन कॉलेज, सांगली.
- प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
अक्षय, बी-६, तारा टेसेसेस, एस.एस.सी. बोर्ड रोड,
सम्राट नगर, कोल्हापूर
- डॉ. राहूल शंकरराव म्होपरे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर
- श्री. सुर्यकांत बाबूराव पाटील-बुद्धिहाळकर
सागर, २१०३/७+८, ई वॉर्ड, रुक्मीनीनगर, कोल्हापूर

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाने जून २०१८ पासून बी.ए.भाग-१ अर्थशास्त्र विषयाचा अभ्यासक्रम सत्रपद्धतीनुसार व सुधारित स्वरूपात लागू केला आहे. त्यानुसार दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी 'अर्थशास्त्र' विषयाचा दोन्ही सत्रांचा अभ्यासक्रम विचारात घेवून सदरच्या पुस्तकातील स्वयं अध्ययन साहित्य अनुभवी प्राध्यापकांकडून लेखन करून तयार करण्यात आले आहे. जून २०१८ पासून या वर्गासाठी तयार केलेल्या 'भारतीय अर्थव्यवस्था भाग-१ व भाग-२' या पुस्तकांत विद्यार्थ्यांना समजेल, उमजेल अशा भाषेत लिखाण करण्यात आले आहे.

'भारतीय अर्थव्यवस्था भाग-१' या सेमिस्टर-१ साठीच्या अभ्यासक्रमात स्वातंत्र्योत्तर भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास, भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने-१, भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने-२, भारतीय लोकसंख्या या घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे. सत्र २ साठी तयार केलेल्या अभ्यासक्रमात शेतीविषयक धोरणे व कामगिरी, उद्योगामधील धोरणे आणि कामगिरी, भारतातील सेवाक्षेत्र आणि आर्थिक सुधारणा या घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या पुस्तकाची एकूण ८ घटकांमध्ये विभागणी करून मांडणी केली आहे. सर्व विद्यार्थी व शिक्षकांना सदरचे पुस्तक मार्गदर्शक ठरेल, असा आम्हास विश्वास वाटतो.

सदरहू पुस्तकाच्या लिखानाचे काम शिवाजी विद्यापीठ कक्षेतील विविध मान्यवर प्राध्यापकांनी वेळेत पूर्ण केल्याबद्दल, संपादक मंडळ त्यांचे आभारी आहे. या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्यासाठी शिवाजी विद्यापीठ व दूरशिक्षण विभागातील प्रशासकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल संपादक मंडळ त्यांचे मनापासून आभार मानत आहे.

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज,
सातारा

प्रा. डॉ. ए. के. वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज,
सातारा.

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

भारतीय अर्थव्यवस्था

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
सत्र-१ : पेपर-१	
डॉ. ए. के. वावरे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.	१
प्रा. एस. एम. भोसले छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	२, ३
प्रा. एस. एस. सावंत र. भा. माडखोलकर महाविद्यालय, चंदगड, ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर	४
सत्र-२ : पेपर-२	
डॉ. आण्णा काका पाटील ए. एस. सी. कॉलेज, रामानंदनगर	१
प्रा. जालींदर आनंदराव यादव पद्मभूषण डॉ. वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, तासगाव, जि. सांगली	२
प्रा. एस. एस. रूपे देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर	३
प्रा. महादेव गुरलिंग पाटील कन्या महाविद्यालय, मिरज.	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. एस. एम. भोसले
छत्रपती शिवाजी कॉलेज,
सातारा

डॉ. ए. के. वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज,
सातारा.

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
पेपर-१ : सेमिस्टर-१ भारतीय अर्थव्यवस्था भाग-१		
१.	स्वातंत्र्योत्तर भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास	१
२.	भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने-१	२२
३.	भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील आव्हाने-२	३८
४.	भारतातील लोकसंख्या	६२
पेपर-२ : सेमिस्टर-२ भारतीय अर्थव्यवस्था भाग-२		
१.	शेतीविषयक धोरणे व कामगिरी	८५
२.	उद्योगामधील धोरणे आणि कामगिरी	११४
३.	भारतातील सेवा क्षेत्र	१४६
४.	आर्थिक सुधारणा	१६६

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. विद्यार्थ्यांकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१८-१९ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

शिक्षणशास्त्राचे तत्त्वज्ञानात्मक अधिष्ठान

(तत्त्वज्ञान आणि शिक्षण)

सत्र-१ पेपर-१

बी. ए. भाग-१

शिक्षणशास्त्र

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

बी. ए. शिक्षणशास्त्र पेपर १ व २ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-906236-4-3

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अभ्यासमंडळ : शिक्षणशास्त्र ■

अध्यक्ष - डॉ. श्रीमती एस. व्ही. काळेबाग
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती पी. एस. पाटणकर
शिक्षणशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती जी. एस. पाटील
शिक्षणशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- प्राचार्या डॉ. श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी
कॉलेज ऑफ एज्युकेशन विटा,
ता. खानापूर, जि. सांगली
- डॉ. श्रीमती प्रज्ञा भिमराव पाटील
श्री संत कृपा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, घोगाव,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. अशोक मारुती पाटील
वसंत कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, इस्लामपूर,
ता. वाळवा, जि. सांगली
- डॉ. प्रमोद कलाप्पा लंबे
श्री आण्णासाहेब डांगे कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, आष्टा
- डॉ. संभाजी मारुती भोसले
इचलकरंजी बी.एड. कॉलेज, इचलकरंजी, जि. कोल्हापूर
- डॉ. बजरंग सिधू घाटगे
तात्यासाहेब कोरे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, वारणानगर,
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर
- डॉ. विकास गजानन परांजपे
इचलकरंजी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, इचलकरंजी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. सहदेव यशवंत पुजारी
कै. रामराव निकम शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, इंदोली,
ता. कराड, जि. सांगली
- डॉ. भूषण त्र्यंबक पाटील
३५, आनंदमाई, जयदेवनगर, सिंहगड रोड,
पुणे ४११०३०
- डॉ. संभाजी एम. भोसले
इचलकरंजी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, इचलकरंजी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. बी. पी. मरजे
पुतळाबेन शहा कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सांगली
- डॉ. सी. जी. खांडके
बी. जी. खराडे कॉलेज ऑफ एज्युकेशन,
शिवाजी पेठ, कोल्हापूर
- डॉ. एम. ए. पाटील
शिवाजीराव देशमुख शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, शिराळा,
ता. शिराळा, जि. सांगली.

प्रस्तावना

जून २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठाने बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी दूर शिक्षण कार्यक्रम राबविण्याचे ठरविले आहे. त्या अनुषंगाने बी. ए. भाग-१ वर्गामध्ये बहिःस्थ अध्ययनार्थी म्हणून प्रवेश घेतलेल्यासाठी “शिक्षणाचे तत्त्वज्ञानात्मक व समाजशास्त्रीय अधिष्ठान” ह्या विषयाचे स्वयंःअध्ययन साहित्य तयार केलेले आहे. या विषयातील तज्ज्ञांनी या स्वयंःअध्ययन साहित्यात वेगवेगळी प्रकरणे लिहून सदर विषय विद्यार्थींभिमुख करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या स्वयंःअध्ययन साहित्यात आपणासाठी शिक्षणाची तात्त्विक व समाजशास्त्रीय भूमिका सखोल, सोप्या व सुटसुटीत भाषेत केलेली आहे. मानवी जीवनाची कांही निश्चित ध्येये व उद्दिष्टे आहेत. सदरची ध्येये उद्दिष्टे शिक्षणातून साध्य करावयाची असतात त्या ध्येयांना व उद्दिष्टांना सामाजिक अधिष्ठान असावे लागते, त्याशिवाय मनुष्य समाजाभिमुख होऊच शकत नाही या दृष्टीने लेखन करण्याचा प्रयत्न लेखकांनी तुमच्यासाठी केलेला आहे. वाचकांना विषयाचे ज्ञान व्हावे तसेच आशयाचे आकलन व्हावे, म्हणून आवश्यक त्या ठिकाणी तक्ते, आकृत्या, आलेख काढून विषय अधिक सोपा करून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शिक्षणाची तत्त्वज्ञानातील भूमिका विविध स्तरावर शिक्षणाची ध्येये आणि उद्दिष्टे, कार्ये, शिस्त व स्वातंत्र्य, शिक्षणाचे संप्रदाय व कांही शिक्षणतज्ञ, शैक्षणिक समाजशास्त्राचे स्वरूप, व्याप्ती, शिक्षण सामाजिक परिवर्तनाचे साधन, समूह संपर्क साधने, सामाजिक समूह आंतरक्रिया व भारतातील शिक्षणासंबंधीच्या प्रचलित शैक्षणिक समस्यांची सविस्तर चर्चा केलेली आहे.

बहिःस्थ अध्ययनार्थींना विषयाचे त्वरित आकलन व्हावे म्हणून, विषयाची प्रस्तावना, उद्दिष्टे, मांडणी, विषयाची मध्यवर्ती कल्पना, सारांश, स्वयंःअध्ययनासाठी प्रश्न, सरावासाठी प्रश्न व उत्तरे अधिक वाचनासाठी संदर्भ पुस्तकांची नावे प्रकाशनासह दिलेली आहेत. अशारितीने अध्ययनार्थींनी विषयांचे चांगले आकलन होईल, अशी अपेक्षा आहे.

– संपादक

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

शिक्षणाचे तत्त्वज्ञानात्मक व समाजशास्त्रीय अधिष्ठान

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-१ घटक क्रमांक	सत्र-२ घटक क्रमांक
प्रा. यु. डी. पाटील व्ही. के. चव्हाण-पाटील महाविद्यालय, कारवे, ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर	१	--
प्रा. जमीर इलाही मोमीन कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा	२	--
प्रा. सौ. सुरेखा नंदकुमार धनवडे आदर्श महाविद्यालय, विटा	३	--
प्रा. वर्षा माने छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	४	--
श्री. आर. ए. चित्रकर कर्मवीर हिरे आर्ट्स, सायन्स, कॉमर्स अँड एज्युकेशन कॉलेज, गारगोटी	--	१
प्रा. के. बी. पाटील दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	--	२
प्रा. श्रीमती मंजिरी डी. शेटके महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर	--	३
डॉ. केशव मोरे आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा	--	४

■ संपादन समिती ■

डॉ. मेघा गुळवणी
मॉडर्न कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, विटा,
ता. खानापूर, जि. सांगली

डॉ. विद्यानंद खंडागळे
शिक्षणशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
सेमिस्टर-१		
शिक्षणशास्त्राचे तत्त्वज्ञानात्मक अधिष्ठान		
घटक १	तत्त्वज्ञानाची शिक्षणातील भूमिका	१
घटक २	शिक्षणाची कार्ये	२६
घटक ३	शिस्त आणि स्वातंत्र्य	३७
घटक ४	कर्मवीर भाऊराव पाटील	४९
सेमिस्टर-२		
शिक्षणाचे सामाजिक अधिष्ठान		
घटक १	समाजशास्त्र व शिक्षण	८०
घटक २	शिक्षण व सामाजिक परिवर्तन	१०१
घटक ३	सामाजिक समुह व संस्कृती	११५
घटक ४	भारतातील शिक्षणाच्या संदर्भातील सामाजिक समस्या	१३४

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१९-२० पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR

CENTRE FOR DISTANCE EDUCATION

**Ability Enhancement
Compulsory Course (CBCS)**

(Compulsory English)

English for Communication

(Academic Year 2019-20 onwards)

For

B. A. Part I

(Semester I and II)

Copyright © Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur. (Maharashtra)
First Edition 2019

Prescribed for **B. A. Part I**

All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form by mimeography or any other means without permission in writing from the Shivaji University, Kolhapur (MS)

Copies : 2,000

Published by:

Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur-416 004.

Printed by :

Shri. B. P. Patil
Superintendent,
Shivaji University Press,
Kolhapur-416 004

ISBN-978-93-89327-14-4

- ★ Further information about the Centre for Distance Education & Shivaji University may be obtained from the University Office at Vidyanagar, Kolhapur-416 004, India.
- ★ This material has been produced out of the Developmental Grant from UGC, Distance Education Bureau, New Delhi.

**Centre for Distance Education
Shivaji University, Kolhapur**

■ **ADVISORY COMMITTEE** ■

Prof. (Dr.) D. B. Shinde
Vice-Chancellor,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) D. T. Shirke
Pro-Vice-Chancellor,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) M. M. Salunkhe
Former Hon'ble Vice-Chancellor,
Yashwantrao Chavan Maharashtra Open
University, Nashi.

Prof. (Dr.) K. S. Rangappa
Former Hon'ble Vice-Chancellor,
University of Mysore

Prof. P. Prakash
Additional Secretary,
Distance Education Bureau,
University Grants Commission, New-Delhi.

Prof. (Dr.) Cima Yeole
Git Govind, Flat No. 2,
1139 Sykes Extension,
Kolhapur-416001

Dr. Smt. Bharti T. Patil
I/c. Dean, Faculty of Humanities,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) P. S. Patil
I/c. Dean, Faculty of Science and
Technology, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) A. M. Gurav
I/c. Dean, Faculty of Commerce and
Management, Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) P. D. Raut
I/c. Dean, Faculty of Inter Disciplinary
Studies, Shivaji University, Kolhapur

Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar,
Shivaji University, Kolhapur

Shri. G. R. Palase
I/c. Director,
Board of Examinations and Evaluation,
Shivaji University, Kolhapur

Shri. V. T. Patil
Finance and Accounts Officer,
Shivaji University, Kolhapur

Prof. (Dr.) M. A. Anuse
(Member Secretary) Director,
Centre for Distance Education,
Shivaji University, Kolhapur.

■ B. O. S. MEMBERS OF ENGLISH AND LINGUISTICS ■

Chairman- **Dr. S. B. Bhambar**
Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and Commerce College,
Nesari, Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur

- **Dr. Akshay Sarvade,**
Department of English,
Shivaji University, Kolhapur
- **Dr. M. R. Patil**
Dr. Ghali College, Gadhinglaj,
Dist, Kolhapur
- **Dr. Smt. Prabhavati Arvind Patil**
Vivekanand College, Kolhapur
- **Dr. Sunil Patil**
Arts & Commerce College, Kasegaon,
Tal. Walwa, Dist. Sangli
- **Dr. Prashant Kamble**
Rajarshi Shahu Arts & Commerce College,
Rukadi, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur
- **Dr. Namdev Pandurang Khavare**
Hon. Shri. Annasaheb Dange Arts,
Commerce & Science College,
Hatkanangale, Dist. Kolhapur
- **Dr. Rajandra Satyasheel Ponde**
Willingdon College, Vishrambag, Sangli
- **Prof. (Dr.) Bhagvan S. Jadhav**
Swami Ramanand Teerth Marathwada
University, Nanded
- **Prof. (Dr.) Jayprakash A. Shinde**
Professor Former Head,
Department of English,
Shivaji University, Kolhapur
- **Shri. Sadashiv Pandu Chougule**
S. B. Khade Mahavidyalaya, Koparde,
Tal. Karveer, Dist. Kolhapur
- **Dr. Sudhir Nikam**
B. N. N. College, Bhiwandi,
Thane-421305.

INTRODUCTION

Dear Students,

You are doing this course of Ability Enhancement Compulsory English as distance learners. You are studying the same text book which is prescribed for the regular students. But your course book is organised differently to help you study it on your own.

In all, there are 8 modules. They are divided into two parts for two semesters. In Semester I, students are required to study three units on Communication Skills and six units on Reading Comprehension. In the same way you have to study three units on Communication Skills and six units on Reading Comprehension for Semester-II.

Units on Communication Skills will help you enhance your linguistic competence. You will be able to describe objectives, people, places and daily routine. You will also be able to narrate your experiences. Further you will learn to develop your vocabulary and make enquiries and give instructions. Also you will be able to use English for General purposes in your actual life situations. Unit on Telephonic Communication will provide you the practical training of how to speak on telephone for various purposes. Units on Reading Comprehension will add to your literary competence. You will study short stories, essays, poems, literary articles based on the experiences of writers of memoirs, one act play etc.

For the purpose of study, the units are developed on the points like Objectives, Introduction, Content, Vocabulary or Terms to Remember, Check your progress, Key to check your progress, Exercises, Summary, List of books for further study, etc.

If you read the Self-Instructional Material given here carefully with great interest, you will be able to develop your own English language and will also get good marks in the examination.

So, we wish you great success and hope that you will enjoy studying this course.

Editors

Writing Team

Author's Name	Unit No
Semester-I	
Dr. Prabhavati Patil Vivekanand College, Kolhapur	1
Dr. S. A. Salokhe Dudhsakhar Mahavidyalaya, Bidri	2
Shri. Devol Tulshikatti Chandrabai Shantappa Shendure Mahavidyalaya, Hupari	3
Dr. S. B. Bhambar Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and Commerce College, Nesari, Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur	4
Semester-II	
Dr. Jayashri Aphale Savitribai Fule Mahavidyalaya, Satara	5
Dr. C. Y. Jadhav Doodhsakhar Mahavidyalaya, Bidri	6
Smt. S. S. Sirmagdum Arts and Commerce College, Gadhinglaj	7
Dr. N. B. Masal Dr. Ghali College, Gadhinglaj	8

■ **Editors** ■

Dr. C. Y. Jadhav
Doodhsakhar Mahavidyalaya,
Bidri, Tal. Kagal,
Dist. Kolhapur

Dr. S. B. Bhambar
Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and
Commerce College, Nesari, Tal. Gadhinglaj,
Dist. Kolhapur

CONTENTS

English For Communication

Semester I

Module 1	A) Developing Vocabulary	1
	B) On Saying Please - A. G. Gardiner	23
Module 2	A) Narration	37
	B) In Passion's Shadow - Mohan Rakesh	54
Module 3	A) English for General Purposes	67
	B) The Solitary Reaper - William Wordsworth	85
Module 4	A) My School - Rabindranath Tagore	94
	B) All the World is a Stage - William Shakespeare	110
	C) The Street - Kusumagraj	117

Semester II

Module 5	A) Making Inquiries	123
	B) The Lost Child - Mulk Raj Anand	148
Module 6	A) Telephonic Communication	166
	B) To My Countrymen - A.P.J. Abdul Kalam	180
Module 7	A) Description	193
	B) A Village Girl - Mohan Singh	212
Module 8	A) My Elder Brother - Premchand	219
	B) The Tiger - William Blake	235
	C) A Poet - Chandrakant Patil	239

Each Unit begins with the section Objectives -

Objectives are directive and indicative of :

1. What has been presented in the Unit and
2. What is expected from you
3. What you are expected to know pertaining to the specific Unit once you have completed working on the Unit.

The self-check exercises with possible answers will help you to understand the Unit in the right perspective. Go through the possible answer only after you write your answers. These exercises are not to be submitted to us for evaluation. They have been provided to you as Study Tools to help keep you in the right track as you study the Unit.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-१ (ऐच्छिक भूगोल)

सत्र १ पेपर १

प्राकृतिक भूगोल

(Physical Geography)

सत्र २ पेपर २

मानवी भूगोल

(Human Geography)

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

बी. ए. (प्राकृतिक भूगोल/मानवी भूगोल) भाग-१

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,०००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-93-89327-09-0

- ★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)
- ★ दूरशिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अभ्यासमंडळ : भूगोलशास्त्र ■

अध्यक्ष : डॉ. संभाजी ज्ञा. शिंदे

भूगोलशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- प्रा. डॉ. एस. एस. पन्हाळकर
प्रमुख, भूगोलशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
- डॉ. बी. एस. जाधव
श्री विजयसिंह यादव कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड सायन्स,
पेठवडगांव, जि. कोल्हापूर
- डॉ. एस. बी. गायकवाड
मिरज महाविद्यालय, मिरज, जि. सांगली
- डॉ. व्ही. आर. वीर
किसन वीर महाविद्यालय, वाई, जि. सातारा
- डॉ. ए. बी. पाटील
आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, आष्टा, ता. वाळवा, जि.
सांगली
- डॉ. एन. बी. गोफणे
संचालक, वाय. बी. चव्हाण कॉम्प्युटेटिव्ह एक्झामिनेशन
सेंटर, द्वारा सौ. वेणुताई चव्हाण कॉलेज, कराड, जि.
सातारा
- प्रा. (डॉ.) ए. एस. जाधव
प्राचार्य, श्रीमती देवकीबाई मोहनसिंहजी चौहाण कॉलेज
ऑफ कॉमर्स अँड सायन्स, सिलव्हासा-३९६२३०
- डॉ. आर. एस. माने-देशमुख
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. एन. एस. मासाळ
आर. बी. माडखोलकर महाविद्यालय, चंदगड, जि.
कोल्हापूर
- डॉ. टी. पी. शिंदे
मुधोजी कॉलेज, फलटण, जि. सातारा
- डॉ. टी. इ. कुंभार
पी. व्ही. पी. महाविद्यालय, कवठेमहांकाळ,
जि. सांगली
- डॉ. एन. व्ही. तलोरे
राजा श्रीपतराव भगवंतराव महाविद्यालय,
औंध, जि. सातारा
- प्रा. डॉ. सचिन देवोरे
एस. एन. डी. टी वुमेन्स युनिव्हर्सिटी, पुणे कॅम्पस, पुणे
- डॉ. प्रदीप अ. सायमोटे
मिथीबाई कॉलेज, वीलेपार्ले (वेस्ट) मुंबई-५६.

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरू मा. माणिकराव साळुंखे यांनी २००७-२००८ सालापासून विद्यापीठामध्ये दूरशिक्षण संकल्पना राबवून बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी स्वयं अध्ययन साहित्य उपलब्ध करून देण्याचा अत्यंत स्तुत्य उपक्रम हाती घेतला आहे. नियमित प्रवेश घेवून महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण करण्याची संधी समाजातील सर्व घटकांना समानपणे उपलब्ध होईलच असे नसते. शिक्षणासाठीच्या पायाभूत सोयींचा अभाव, आर्थिक आणि सामाजिक अडथळे असतानाही अनेकांमध्ये उच्च शिक्षण घेण्याची दुर्दम्य इच्छाशक्ती असते. त्यांच्या इच्छाशक्तीला फलद्रूप करण्याचे काम सध्या शिवाजी विद्यापीठाचे दूर शिक्षण केंद्र करत आहे.

‘प्राकृतिक भूगोल’ या सेमिस्टर-१ साठीच्या अभ्यासक्रमात प्राकृतिक भूगोलाची ओळख, वातावरण, शिलावरण आणि अनाच्छादन या घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे. तसेच ‘मानवी भूगोल’ या सत्र २ साठी तयार केलेल्या अभ्यासक्रमात मानवी भूगोल लोकसंख्या, वसाहती आणि शेती या घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या पुस्तकाची एकूण ८ घटकांमध्ये विभागणी करून मांडणी केली आहे. सर्व विद्यार्थी व शिक्षकांना सदरचे पुस्तक मार्गदर्शक ठरेल, असा आम्हास विश्वास वाटतो.

सदरहू पुस्तकाच्या लिखानाचे काम शिवाजी विद्यापीठ कक्षेतील विविध मान्यवर प्राध्यापकांनी वेळेत पूर्ण केल्याबद्दल, संपादक मंडळ त्यांचे आभारी आहे. या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्यासाठी शिवाजी विद्यापीठ व दूर शिक्षण विभागातील प्रशासकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल संपादक मंडळ त्यांचे मनापासून आभार मानत आहे.

■ संपादक ■

डॉ. पी. डी. भाकरे
कृष्णा महाविद्यालय, रेठरे बु॥,
ता. कराड, जि. सातारा

डॉ. के. आर. जाधव
क्रांतिसिंह नाना पाटील महाविद्यालय,
वाळवा, जि. सांगली

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

प्राकृतिक भूगोल व मानवी भूगोल (ऐच्छिक)

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
पेपर-१ : सत्र-१ (प्राकृतीक भूगोल)	
प्रा. डॉ. ए. बी. पाटील कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, आष्टा, ता. वाळवा, जि. सांगली	१
डॉ. के. आर. जाधव क्रांतिसिंह नाना पाटील महाविद्यालय, वाळवा, जि. सांगली	२
डॉ. डी. एच. पवार भूगोल अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	३
डॉ. बी. एस. जाधव श्री विजयसिंह यादव कला व विज्ञान महाविद्यालय, पेठवडगांव	४
पेपर-२ : सत्र-२ (मानवी भूगोल)	
डॉ. एस. डी. शिंदे भूगोल अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१
डॉ. पी. डी. भाकरे कृष्णा महाविद्यालय, रेठरे बु॥, ता. कराड, जि. सातारा	२
डॉ. सी. यु. माने बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, ता. पाटण, जि. सातारा	१
डॉ. पी. व्ही. पाटील संभाजीराव कदम कॉलेज, देऊर, ता. कोरेगाव, जि. सातारा	४

■ संपादक ■

डॉ. पी. डी. भाकरे
कृष्णा महाविद्यालय, रेठरे बु॥,
ता. कराड, जि. सातारा

डॉ. के. आर. जाधव
क्रांतिसिंह नाना पाटील महाविद्यालय,
वाळवा, जि. सांगली

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
-------------	---------------	-------------

पेपर-१ : सेमिस्टर-१ प्राकृतिक भूगोल

१.	प्राकृतिक भूगोलाची ओळख	१
२.	वातावरण	१५
३.	शिलावरण	५३
४.	अनाच्छादन	८९

पेपर-२ : सेमिस्टर-२ मानवी भूगोल

१.	मानवी भूगोल : व्याख्या, स्वरूप, व्याप्ती, शाखा व महत्त्व	११७
२.	लोकसंख्या	१३५
३.	वसाहती	१७३
४.	शेती	२०५

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. विद्यार्थ्यांकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१८-१९ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

दूरशिक्षण केंद्र

प्रश्नपत्र क्रमांक-A : सत्र-1

सृजनात्मक लेखन

प्रश्नपत्र क्रमांक-B : सत्र 2

व्यावहारिक लेखन

(शैक्षिक वर्ष 2019-20 से)

बी.ए. एवं बी.कॉम. भाग 1 हिंदी (अनिवार्य)

© कुलसचिव, शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर (महाराष्ट्र)

प्रथम संस्करण : 2019

बी.ए. एवं बी.कॉम. भाग 1 (हिंदी : अनिवार्य)

सभी अधिकार विश्वविद्यालय के अधीन। शिवाजी विश्वविद्यालय की अनुमति के बिना किसी भी सामग्री की नकल न करें।

प्रतियाँ : 300

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विश्वविद्यालय,

कोल्हापुर - 416 004.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विश्वविद्यालय मुद्रणालय,

कोल्हापुर - 416 004.

ISBN- 978-93-89327-22-9

★ दूरशिक्षण केंद्र और शिवाजी विश्वविद्यालय की जानकारी निम्नांकित पते पर मिलेगी-

शिवाजी विश्वविद्यालय, विद्यानगर, कोल्हापुर-416 004. (भारत)

★ दूरशिक्षण विभाग-विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, नई दिल्ली के विकसन अनुदान से इस साहित्य की निर्मिति की है।

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

■ सलाहकार समिति ■

प्रा. (डॉ.) देवानंद शिंदे

मा. कुलगुरु,

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरु,

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरु,

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विश्वविद्यालय, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

मा. कुलगुरु,

म्हैसुर विश्वविद्यालय, म्हैसुर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २, ११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,

कोल्हापुर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान और तंत्रज्ञान विद्याशाखा,

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य और व्यवस्थापन विद्याशाखा,

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा,

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे

(सदस्य सचिव)

संचालक, दूर शिक्षा केंद्र,

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

हिंदी अध्ययन मंडल

डॉ. राजेंद्र पिलोबा भोसले

अध्यक्ष, हिंदी अध्ययन मंडल, शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर
तथा

सहयोगी प्राध्यापक, कला, वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगांव, जिला सातारा

सदस्य

- प्रो. (डॉ.) श्रीमती शालीनी लिहितकर
हिंदी विभाग,
शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर
- डॉ. बी. एस. खिलारे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. एस. एम. कांबळे
तुकाराम कृष्णाजी कोळेकर आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
नेसरी, ता. गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर
- डॉ. बबन शंकर सातपुते
मिरज महाविद्यालय, मिरज, जि. सांगली
- डॉ. क्षितिज यादवराव धुमाळ
प्र-प्रधानाचार्य, कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
वडूज, जि. सातारा
- डॉ. संजय पिराजी चिंदगे
देशभक्त आनंदराव बळवंतराव नाईक आर्ट्स अँड
सायन्स कॉलेज, चिखली, ता. शिराळा, जि. सांगली
- डॉ. सुनील बापू बनसोडे
जयसिंगपुर कॉलेज, जयसिंगपुर, जि. कोल्हापुर
- डॉ. एकनाथ श्रीपती पाटील
राधानगरी महाविद्यालय, राधानगरी,
जि. कोल्हापुर
- प्रो. (डॉ.) विष्णु रानबा सरवदे
प्रोफेसर, केंद्रीय विश्वविद्यालय, हैदराबाद
- डॉ. मोहन मंगेशराव सावंत
आण्णासाहेब डांगे आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
हातकणंगले, जि. कोल्हापुर
- डॉ. प्रकाश शंकरराव चिकुर्डेकर
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, वारणानगर,
जि. कोल्हापुर
- डॉ. मधुकर शंकरराव खराटे
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, बोदवड,
जि. जळगाव
- डॉ. श्रीमती सरोज संग्राम पाटील
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापुर

अपनी बात

शिवाजी विश्वविद्यालय की दूर शिक्षा योजना के अंतर्गत बी.ए. एवं बी.कॉम. भाग 1 हिंदी (अनिवार्य) विषय के छात्रों के लिए निर्मित स्वयं-अध्ययन नियमित रूप से प्रवेश न ले पानेवाले छात्रों की असुविधा को दूर करने के संकल्प का सुफल है। इसमें एक ओर विश्वविद्यालय की सामाजिक संवेदनशीलता आधारभूत है, तो दूसरी ओर शिक्षा से वंचितों को सुविधा प्रदान करने की प्रतिबद्धता। सन् 2007 से बी. ए. भाग 1 से लेकर एम.ए. 2 तक के छात्र स्वयं-अध्ययन सामग्री से दूर शिक्षा योजना के अंतर्गत लाभान्वित हुए हैं। उसी तरह अब बी. ए. एवं बी.कॉम. 1 के छात्र इस पुनर्रचित पाठ्यक्रम की स्वयं-अध्ययन सामग्री से लाभान्वित हो, इसका पूरा ध्यान रखा गया है। प्रस्तुत स्रोत सामग्री सामूहिक प्रयास का ही फल है। हमें आशा ही नहीं, बल्कि पूरा विश्वास है कि प्रस्तुत अभ्यास-सामग्री उक्त छात्रों के लिए उपादेय सिद्ध होगी।

– संपादक

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर

सृजनात्मक लेखन/व्यावहारिक लेखन
बी. ए. एवं बी. कॉम. भाग-1 : हिंदी (अनिवार्य)

इकाई लेखक

लेखक	इकाई
हिंदी (अनिवार्य) प्रश्नपत्र क्रमांक-A : सत्र 1 सृजनात्मक लेखन	
★ डॉ. बी. एस. सातपुते मिरज महाविद्यालय, मिरज	1
★ डॉ. दिपक तुपे विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर	2
★ डॉ. भारत खिलारे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	3
★ प्रा. डॉ. भानुदास भिकाजी आगेडकर किसनवीर महाविद्यालय, वाई, जि. सातारा	4
हिंदी (अनिवार्य) प्रश्नपत्र क्रमांक-B : सत्र 2 व्यावहारिक लेखन	
★ श्रीमती एस. पी. वाघ आर्टस, कॉमर्स महाविद्यालय, पलूस	1
★ श्रीमती आर. के. मुल्ला डी. पी. भोसले कॉलेज, कोरेगाव	2
★ प्रा. के. बी. माने बळवंत कॉलेज, विटा	3
★ डॉ. जी. एस. भोसले डी. पी. भोसले कॉलेज, कोरेगांव	4

■ सम्पादक ■

डॉ. बी. एस. सातपुते
मिरज महाविद्यालय,
मिरज

डॉ. आर. पी. भोसले
कला, वाणिज्य महाविद्यालय,
पुसेगाव

अनुक्रमणिका

इकाई	पृष्ठ
हिंदी (अनिवार्य) पेपर क्रमांक-A : सत्र 1 सृजनात्मक लेखन	
1. हिंदी भाषा तथा व्याकरण : सामान्य परिचय	1
2. कविता, कहानी तथा यात्रा वृत्तांत लेखन	60
3. रिपोर्टाज तथा साक्षात्कार लेखन	91
4. दृश्य साहित्य लेखन तथा पत्रकारिता : स्वरूप, महत्त्व तथा उपयोगिता	109
हिंदी (अनिवार्य) पेपर क्रमांक-B : सत्र 2 व्यावहारिक लेखन	
1. हिंदी के विविध रूप तथा प्रयोजनमूलक हिंदी	121
2. पत्राचार : सामान्य परिचय, रोजगार प्राप्ति हेतु आवेदन पत्र	141
3. अनुवाद और विज्ञान स्वरूप, प्रकार, महत्त्व उपयोगिता	161
4. समाचार लेखन तथा पत्रकारीता, समाचार लेखन और पत्रकारीता	187

हर इकाई की शुरूआत उद्देश्य से होगी, जिससे दिशा और आगे के विषय सूचित होंगे-

(१) इकाई में क्या दिया गया है?

(२) आप से क्या अपेक्षित है?

(३) विशेष इकाई के अध्ययन के उपरांत आपको किन बातों से अवगत होना अपेक्षित है?

स्वयं-अध्ययन के लिए कुछ प्रश्न दिए गए हैं, जिनके अपेक्षित उत्तरों को भी दर्ज किया है। इससे इकाई का अध्ययन सही दिशा से होगा। आपके उत्तर लिखने के पश्चात् ही स्वयं-अध्ययन के अंतर्गत दिए हुए उत्तरों को देखें। आपके द्वारा लिखे गए उत्तर (स्वाध्याय) मूल्यांकन के लिए हमारे पास भेजने की आवश्यकता नहीं है। आपका अध्ययन सही दिशा से हो, इसलिए यह अध्ययन सामग्री (Study Tool) उपयुक्त सिद्ध होगी।

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

मराठा सत्तेचा उदय

(१६०० ते १७०७)

Rise of the Maratha Power (1600-1707)

मराठ्यांचे राज्य, समाज आणि अर्थव्यवस्था

(१६०० ते १७०७)

Polity, Society and Economy under the Marathas (1600-1707)

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

इतिहास : ऐच्छिक पेपर १ व २

बी. ए. भाग-१

सेमिस्टर १ व २ करिता

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

बी. ए. भाग-१ इतिहास पेपर १ व २ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर-४१६ ००४.

ISBN- 978-93-89327-32-8

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूरशिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : इतिहास

अध्यक्ष - डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेटे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अभंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भारतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाने जून २०१३ पासून बी.ए.भाग-१ इतिहास विषयाचा अभ्यासक्रम सत्रपद्धतीनुसार व सुधारित स्वरूपात लागू केला आहे. त्यानुसार दूरशिक्षण केंद्रमार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी 'इतिहास' विषयाचा दोन्ही सत्राचा अभ्यासक्रम विचारात घेवून सदरच्या पुस्तकातील स्वयं अध्ययन साहित्य अनुभवी प्राध्यापकांकडून लेखन करून तयार करण्यात आले आहे. जून २०१९ पासून या वर्गासाठी तयार केलेल्या 'मराठी सत्तेचा उदय' या पुस्तकांत विद्यार्थ्यांना समजेल, उमजेल अशा भाषेत लिखान करण्यात आले आहे.

इ. स. १६०० ते इ. स. १७०० पर्यंतचा कालखंड मराठ्यांच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचा होता. ह्याच काळात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मराठा राज्याची स्थापना केली. पुढे छत्रपती संभाजी, छत्रपती राजाराम आणि महाराणी ताराबाई यांनी मुघल राजवटीच्या विरोधातील मराठ्यांच्या स्वातंत्र्य युद्धाचे नेतृत्व केले. हा काळ एक परिवर्तनाचा काळ देखील होता. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मराठा स्वराज्यामध्ये मुलभूत राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक बदल घडवून आणले होते. प्रस्तुत अभ्यासक्रमाचे दोन प्रमुख हेतू आहेत- १) विद्यार्थ्यांना महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य निर्माण करण्यासाठी व ते टिकवून ठेवण्यासाठी मराठा राज्यकर्त्यांनी आणि लोकांनी दिलेले योगदान समजून सांगणे आणि २) इ.स. १६०० ते इ.स. १७०० या काळातील महाराष्ट्रातील लोकांच्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनाची ओळख विद्यार्थ्यांना करून देणे.

'मराठा सत्तेचा उदय' या सेमिस्टर-१ साठीच्या अभ्यासक्रमात छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सन १६६४ पर्यंतचे कार्य, छत्रपती शिवाजी महाराजांची इ.स. १६८० पर्यंतची कामगिरी, मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुद्ध, मराठा इतिहास समजण्यासाठी साधनांचे महत्त्व या घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे. सत्र २ साठी तयार केलेल्या अभ्यासक्रमात राजनीती, अर्थव्यवस्था, समाज आणि धर्म, छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धोरण व योगदान इ. घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या पुस्तकाची एकूण ८ घटकांमध्ये विभागणी करून मांडणी केली आहे. सर्व विद्यार्थी व शिक्षकांना सदरचे पुस्तक मार्गदर्शक ठरेल, असा आम्हास विश्वास वाटतो.

सदरहू पुस्तकाच्या लिखानाचे काम शिवाजी विद्यापीठ कक्षेतील विविध मान्यवर प्राध्यापकांनी वेळेत पूर्ण केल्याबद्दल, संपादक मंडळ त्यांचे आभारी आहे. या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्यासाठी शिवाजी विद्यापीठ व दूरशिक्षण विभागातील प्रशासकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल संपादक मंडळ त्यांचे मनापासून आभार मानत आहे.

- संपादक

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

बी. ए. भाग- १ इतिहास : मराठ सत्तेचा उदय

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
सत्र-१ : पेपर-१	
डॉ. तानाजी रामचंद्र हवालदार विश्वासराव नाईक कला, वाणिज्य आणि बाबा नाईक विज्ञान महाविद्यालय, शिराळा	१
डॉ. भारतभूषण माळी क्रांतीसिंह नाना पाटील महाविद्यालय, वाळवा	१
डॉ. सुरेश वसंत शिखरे शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	२
डॉ. मंजुश्री जयसिंगराव पवार यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय, वारणानगर	२
डॉ. अभय पाटील छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.	३
डॉ. अवनिश पाटील इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	४
सत्र-२ : पेपर-२	
डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर	१
प्रा. संदीप जाधव विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर	२
डॉ. कविता अशोक गगराणी न्यू कॉलेज, कोल्हापूर	३
श्रीमती पूनम रमेश भुयेकर संशोधक विद्यार्थी, इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	३
डॉ. सुरेश वसंत शिखरे शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

(vi)

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
पेपर-१ : सेमिस्टर-१		
१.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे सन १६६४ पर्यंतचे कार्य	१
२.	छत्रपती शिवाजी महाराजांची इ.स. १६८० पर्यंतची कामगिरी	३५
३.	मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुद्ध (१६८१-१७०७)	७५
४.	मराठा इतिहास समजण्यासाठी साधनांचे महत्त्व	१०४
पेपर-२ : सेमिस्टर-२		
१.	राजनीती	१३१
२.	अर्थव्यवस्था	१६१
३.	समाज आणि धर्म	१८८
४.	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धोरण व योगदान	२१५

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१८-१९ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर दूरशिक्षण केंद्र

आवश्यक अनुषंगिक निवड (CGE-1) : मराठी (अभ्यासपत्रिका - अ) : सत्र-१

आवश्यक अनुषंगिक निवड (CGE-2) : मराठी (अभ्यासपत्रिका - ब) : सत्र-२

शब्दसंहिता

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

बी. ए. १/बी. कॉम. १

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

बी.ए./बी.कॉम. भाग-१ (शब्दसंहिता : आवश्यक)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

□ प्रती : १०००

□ प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

□ मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर : ४१६ ००४

□ ISBN- 978-93-89327-23-6

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर ४१६ ००४ (महाराष्ट्र राज्य) (भारत)

★ दूरशिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्सटेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अध्यक्ष : डॉ. दत्तात्रय मल्लू पाटील
डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंगलज, जि. कोल्हापूर

- डॉ. रणधीर शिंदे
मराठी विभागप्रमुख,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. शहाजी जगन्नाथ पाटील
पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील कॉलेज, तासगाव,
जि. सांगली
- डॉ. सुभाष गणपती जाधव
दत्ताजीराव कदम आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
इचलकरंजी, जि. कोल्हापूर
- डॉ. प्रभाकर पवार
मुधोजी कॉलेज, फलटण, जि. सातारा
- प्राचार्य डॉ. आर. के. शानेदिवाण
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर
- डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे
नाइट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, कोल्हापूर
- डॉ. उदय रामचंद्र जाधव
शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव, जि. सातारा
- प्रा. डॉ. दासू वैद्य
मराठी विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापीठ, औरंगाबाद
- डॉ. नंदकुमार विष्णू मोरे
मराठी विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. गोपाळ ओमाण्णा गावडे
महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर
- श्री. के. एस. अतकरे
कैलास पब्लिकेशन, औरंगापूरा, औरंगाबाद

संपादकीय...

विद्यार्थी मित्रहो,

बी. ए. भाग १ आवश्यक अनुषंगिक निवड (CGE-1) : मराठी (अभ्यासपत्रिका-अ) सत्र-१ आणि आवश्यक अनुषंगिक निवड (CGE-2) : मराठी (अभ्यासपत्रिका-ब) सत्र-२ या विषयाच्या विद्यार्थ्यांसाठी शिवाजी विद्यापीठाने 'शब्दसंहिता' नावाचे पाठ्यपुस्तक तयार केले आहे. या पाठ्यपुस्तकावर आधारित तयार केलेले स्वयंअध्ययन साहित्य आपल्या हाती देताना आम्हांला अतिशय आनंद होत आहे.

'शब्दसंहिता' या पाठ्यपुस्तकातील पहिल्या सत्रातील 'A' आणि दुसऱ्या सत्रातील 'B' अशा अभ्यासक्रमांसाठी वेगवेगळे घटक आपणास अभ्यासावयाचे आहेत. प्रथम सत्रासाठी अभ्यासपत्रिका 'A' मध्ये एकूण चार घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यापैकी पहिल्या दोन घटकांमध्ये 'नापास मुलांची गोष्ट' या अरुण शेवते यांनी संपादित केलेल्या पुस्तकातील पाच निवडक लेख आणि शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे या संपादित ग्रंथातील बळवंत देशमुख यांनी लिहिलेला 'संकल्प सिद्धीला नेणारा महापुरुष : डॉ. बापूजी साळुंखे' हा एक लेख अशा एकूण सहा लेखांचा समावेश करण्यात आला आहे. उर्वरित दोन घटकांत 'व्यक्तिमत्त्व विकास आणि भाषा' या उपयोजित मराठीचा समावेश करण्यात आला आहे. 'नापास मुलांची गोष्ट' या पुस्तकातील यशस्वी व्यक्तिमत्त्वांपैकी निवड-यशवंतराव चव्हाण, वाटेवरच्या सावल्या- कुसुमाग्रज, पन्नास पैकी शून्य मार्क्स-शांता शेळके, शब्दांचे मोल - चंद्रशेखर धर्माधिकारी आणि संगमनेरचे दिवस- दया पवार या पाच व्यक्तिमत्त्वांचा समावेश केला आहे आणि स्वतःचे संपूर्ण आयुष्य तळागाळातील लोकांना शिक्षण मिळाले पाहिजे या ध्येयाने झपाटून जाऊन श्री स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्थेची स्थापना करणाऱ्या डॉ. बापूजी साळुंखे या संकल्प सिद्धीला नेणाऱ्या महापुरुषाच्या सहाव्या व्यक्तिमत्त्वाचा समावेश केला आहे. तीन आणि चार या उर्वरित दोन घटकांमध्ये विद्यार्थ्यांना व्यक्तिमत्त्व म्हणजे काय? ही संकल्पना स्पष्ट व्हावी व व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या घटकांची ओळख व्हावी, स्वतःचा व्यक्तिमत्त्व विकास घडवून विविध परीक्षा आणि स्पर्धा परीक्षांची पूर्वतयारी करता यावी आणि व्यक्तिमत्त्व विकासामध्ये भाषेचे असणारे अनन्यसाधारण महत्त्व कळावे या उद्देशाने तिसऱ्या घटकाची रचना करण्यात आली आहे तर चौथ्या घटकात श्रवण, वाचन, भाषण आणि लेखन या भाषिक कौशल्यांचा सविस्तर परिचय होऊन विद्यार्थ्यांना एक सुसंस्कारित भाषा कमवता यावी, त्याचबरोबर कार्यक्रमाच्या व्यवस्थापनेची सर्वांगीण कौशल्ये त्याला आत्मसात करता यावीत या उद्देशाने अभ्यासपत्रिका 'A' मधील उपयोजित अभ्यासघटकांची रचना केलेली आहे.

अभ्यासपत्रिका 'B' च्या दुसऱ्या सत्रासाठी संतवाङ्मय, शाहिरी वाङ्मय, आधुनिक कालखंडातील मराठीमधील १९२० व १९६० नंतरच्या कवितेतील विविध प्रवाहांबरोबरच विद्यार्थ्यांना उपयोजित मराठीचे अध्ययन करावयाचे आहे. या अभ्यासपत्रिकेत संत नामदेव, शाहीर अनंत फंदी, महात्मा फुले, बालकवी, विंदा करंदीकर, वाहरू सोनवणे, प्रज्ञा दया पवार, एकनाथ पाटील यांच्या प्रत्येकी दोन निवडक कविता आणि निबंध लेखन या उपयोजित घटकांचा समावेश आहे. या घटकांच्या अभ्यासातून विद्यार्थ्यांना मराठी कवितेच्या विविध प्रवाहांची ओळख होईल आणि भाषिक कौशल्य, निरीक्षण शक्ती, कल्पकता वाढीस लागेल.

म्हणूनच बी. ए. भाग १ आवश्यक अनुषंगिक निवड (CGE-1) आणि आवश्यक अनुषंगिक निवड (CGE-2) चा मराठीचा अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासास उपयुक्त आहे. विविध साहित्यप्रकाराच्या (गद्य आणि पद्य) अभ्यासातून काळाच्या दीर्घ अवकाशातील मानवी जीवनाचे वास्तव दर्शन घडते. समकालीन जीवनात स्वतःला कसे सिद्ध करावे हे समजून घेता येईल. विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा जागृत करून भोवताली घडणाऱ्या घटना-प्रसंगांना प्रतिक्रिया देण्यासाठी, व्यक्तिमत्त्व विकास साधण्याच्या दृष्टीने हा अभ्यासक्रम तयार केला आहे. विद्यार्थ्यांनी शिवाजी विद्यापीठाने प्रकाशित केलेले 'शब्दसंहिता' हे पाठ्यपुस्तक वाचणे अत्यंत गरजेचे आहे. तुम्हा विद्यार्थ्यांना भावी यशस्वी जीवनासाठी शुभेच्छा!

- संपादक

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
सत्र-१ : पेपर-अ	
प्रा. डॉ. रमेश साळुंखे देवचंद महाविद्यालय, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर	१
प्रा. डॉ. सुभाष जाधव श्रीमती ए. आर. पाटील कन्या महाविद्यालय, इचलकरंजी, जि. कोल्हापूर	२
प्रा. डॉ. सर्जेराव जाधव यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय, वारणानगर, जि. कोल्हापूर	३
प्रा. डॉ. दिनेश वाघुंबरे बळवंत कॉलेज विटा, ता. खानापूर, जि. सांगली	४
सत्र-२ : पेपर-ब	
प्रा. डॉ. चंद्रकांत पोतदार यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी, ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर	१
प्रा. डॉ. विनोद कांबळे म. ह. शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी, ता. गगनबावडा, जि. कोल्हापूर	२
प्रा. डॉ. सुजय पाटील कमला कॉलेज, कोल्हापूर	३, ४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. सुजय पाटील
कमला कॉलेज, कोल्हापूर

प्रा. डॉ. सर्जेराव जाधव
यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय,
वारणानगर, जि. कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

अभ्यासपत्रिका 'अ' सत्र-१		पृ.क्र.
घटक १	निवड - यशवंतराव चव्हाण वाटेवरच्या सावल्या - कुसुमाग्रज पन्नास पैकी शून्य मार्कस - शांताबाई शेळके	१
घटक २	शब्दांचे मोल - चंद्रशेखर धर्माधिकारी संगमनेरचे दिवस - दया पवार संकल्प सिद्धीला नेणारा महापुरुष : डॉ. बापूजी साळुंखे - बळवंत देशमुख	१९
घटक ३	व्यक्तिमत्त्व संकल्पना, व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आवश्यक घटक व्यक्तिमत्त्व विकासात भाषेचे महत्त्व	४७
घटक ४	भाषिक कौशल्ये, कार्यक्रमाचे संयोजन	६९
अभ्यासपत्रिका 'ब' सत्र-२		पृ.क्र.
घटक १	कविता संत नामदेव - पतितपावन, पंढरीस जावे अनंत फंदी - जमाना आला उफराटा, हे मूर्खा खूण तर्का महात्मा फुले - मानवांचा धर्म एक, धीर बालकवी - फुलराणी, अप्सरांचे गाणे	९९
घटक २	कविता विंदा करंदीकर - माझ्या मना बन दगड, झपताल वाहरू सोनवणे - गोधड, चळवळ म्हणजे प्रज्ञा दया पवार - माणसासारखा माणूस असूनही, आग आणि फुफाटा एकनाथ पाटील - शहर एक उदास पोकळी, शोधयात्रा	११२
घटक ३, ४	निबंध लेखन	१३१

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

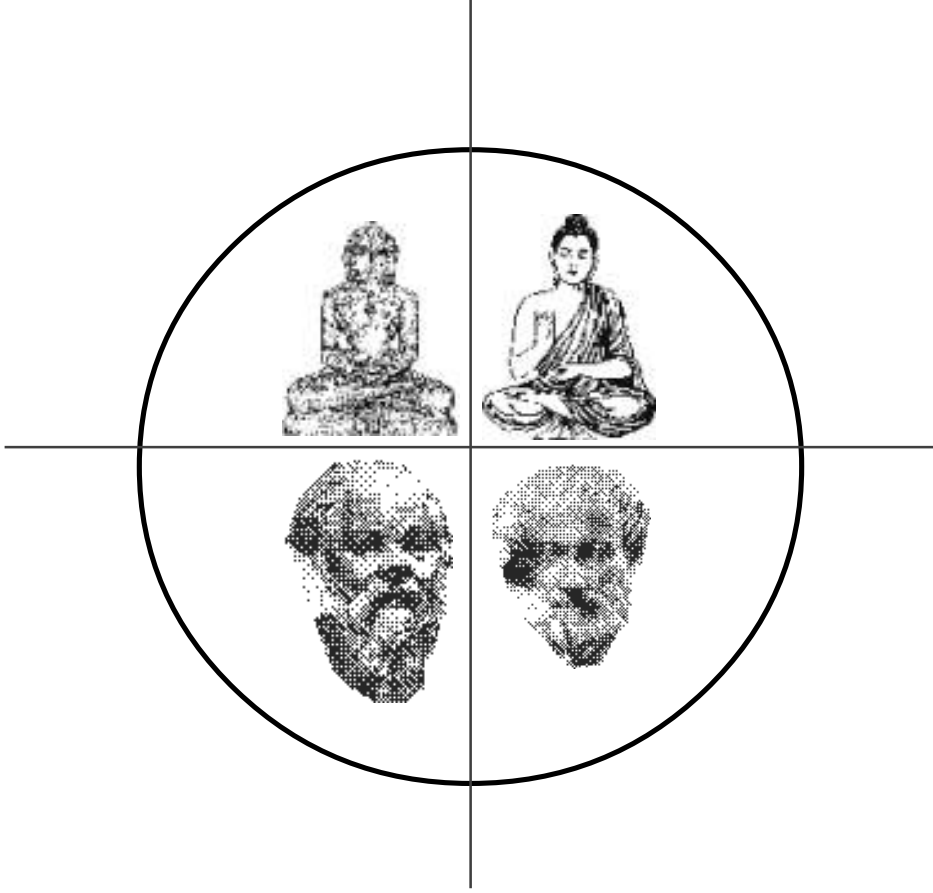
प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१८-१९ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी क्रमिकपुस्तक, संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

‘तत्त्वज्ञानाची रुपरेषा’

बी. ए. भाग-१ : तत्त्वज्ञान
स्वयं अध्ययन पुस्तिका

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

(२००८ पासून होणाऱ्या परीक्षांकरिता)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २००७

द्वितीय आवृत्ती : २००८

बी. ए. (तत्त्वज्ञानाची रूपरेषा) भाग - १ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ५००

प्रकाशक :

डॉ. राजेंद्र द. कांकरिया

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. ए. एस्. माने,

प्रभारी अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN-978-81-906236-3-6

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ तत्त्वज्ञान अभ्यासमंडळ ■

अध्यक्ष - श्री. नांगरे कृष्णराव बंडोबा

स. गा. म. कॉलेज, कराड, जि. सातारा

- श्री. पिटके सुधीर माधव
मुधोजी कॉलेज, फलटण, जि. सातारा
- श्री. आर. एस. हिरवे
चैतन्य, ५० यशवंत कॉलनी, विद्यानगर, कराड,
जि. सातारा
- श्री. राजाराम सोना वाघमोडे
बळवंत कॉलेज, विटा, ता. खानापूर

प्रस्तावना....✍

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूर शिक्षण केंद्र अंतर्गत बी.ए.भाग-१ तत्त्वज्ञान या विषयाच्या तत्त्वज्ञानाची रुपरेषा या अभ्यासक्रमावर आधारित स्वयं अध्ययन पुस्तिका विद्यार्थ्यांच्या हाती देण्यात आम्हा सर्वास आनंद होत आहे. भारतीय आणि पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाला सुमारे २५०० वर्षांची परंपरा आहे. त्यातील काही तत्त्ववेत्त्यांच्या आणि त्यांच्या विचारांचा परिचय करून देणे हा या पुस्तिकेमागचा उद्देश आहे. पहिल्या पाच घटकात भारतीय दर्शनांचा तर पुढील पाच घटकात पाश्चात्य विचारवंतांचा आढावा घेतलेला आहे.

भारतीय तत्त्वज्ञानात धर्म आणि तत्त्वज्ञान यांचा एकत्रित विचार केला जातो. हिंदू धर्म, बौद्ध धर्म, जैन धर्म यांच्यामागे शंकराचार्य, भगवान बौद्ध, भगवान महावीर यांचे विचार आहेत. तसेच पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाबाबत म्हणता येत नाही. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात जडवाद, चिद्वाद, अनुभववाद अशा विविध विचारप्रणाली आढळतात. विचार प्रणालीतील ठळक तत्त्वज्ञांचा या अभ्यासक्रमात आढावा घेतलेला आहे.

ही पुस्तिका तयार करण्याचे काम या सर्व लेखक मंडळींनी केलेले आहे. पुस्तिका वेळेत तयार करण्याचे श्रेय सर्वांनाच आहे. तसेच शिवाजी विद्यापीठाने याकामी आम्हास संधी दिली त्याबद्दल आम्ही सर्व लेखक शिवाजी विद्यापीठास धन्यवाद देतो.

– संपादक

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

तत्त्वज्ञानाची रुपरेषा

अभ्यास घटकांचे लेखक

संपादक/लेखक	घटक क्रमांक
श्री. नांगरे कृष्णराव बंडोबा स. गा. म. कॉलेज, कराड, जि. सातारा.	३ व ४
श्री. पिटके सुधीर माधव मुधोजी कॉलेज, फलटण, जि. सातारा.	१, २, ५
श्री. फरतारे आर. व्ही. मुधोजी कॉलेज, फलटण, जि. सातारा.	९ व १०
श्री. वाघमोडे राजाराम सोना बळवंत कॉलेज, विटा, ता. खानापूर.	६ व ७
श्री. हिरवे आर. एस. चैतन्य, ५० यशवंत कॉलनी विद्यानगर, कराड, जि. सातारा	८

■ संपादन समिती ■

प्रा. के. बी. नांगरे, कराड
अध्यक्ष, तत्त्वज्ञान अभ्यास मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख, स. गा. म. कॉलेज, कराड

प्रा. एस्. एम्. पिटके, समन्वयक
तत्त्वज्ञान विभाग प्रमुख, मुधोजी कॉलेज, फलटण

प्रा. आर. एस्. हिरवे
माजी अध्यक्ष, तत्त्वज्ञान अभ्यास मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
निवृत्त प्राध्यापक व विभागप्रमुख,
छ.शिवाजी कॉलेज, सातारा

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
घटक १	भारतीय तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप	१
घटक २	चार्वाक दर्शन	११
घटक ३	जैन दर्शन	१८
घटक ४	बौद्ध दर्शन	३४
घटक ५	अद्वैत वेदान्त	५१
घटक ६	सॉक्रेटिस व प्लेटो	५९
घटक ७	संत थॉमस अक्विनास	७२
घटक ८	रेने देकार्त	७८
घटक ९	जॉन लॉक	८६
घटक १०	बर्कले	९७

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २००७-०८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

राज्यशास्त्र

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

ऐच्छिक पेपर १ व २

बी. ए. भाग-१

सेमिस्टर १ व २ करिता

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

बी. ए. (राज्यशास्त्र) भाग-१ पेपर १ व २ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,०००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-93-89327-18-2

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूरशिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : राज्यशास्त्र

अध्यक्ष - प्रा. डॉ. भारती तुकाराम पाटील
राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- प्रा. डॉ. पी. आर. पवार
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. राजेंद्र कुरळपकर
के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय, उरुण-इस्लामपूर,
जि. सांगली
- डॉ. एस. जी. कुंभार
राजा श्रीपतराव भगवंतराव कॉलेज, औंध,
जि. सातारा
- डॉ. आर. आर. कांबळे
कर्मवीर हिरे आर्ट्स, सायन्स, कॉमर्स अँड
एज्युकेशन कॉलेज, गारगोटी, जि. कोल्हापूर
- डॉ. अमिता संजिव कणेगांवकर
डी.डी. शिंदे सरकार कॉलेज, महालक्ष्मी मंदीर जवळ,
कोल्हापूर
- डॉ. शिवाजी सुबराव पाटील
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. शिरीषकुमार धोंडिराम पवार
बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, जि. सातारा
- प्रा. डॉ. उत्तरा सहस्त्रबुद्धे
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
- डॉ. मृदुल निळे
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
- प्रा. डॉ. ए. एस. चौसाळकर
आर. के. नगर हौसिंग सोसायटी,
एमएसईबी ऑफीस समोर, कोल्हापूर
- श्री. वैभव नायकवडी
हुतात्मा किसन अहिर शुगर मिल, वाळवा,
जि. सांगली
- श्री. दशरथ विठोबा पारेकर
फ्लॉट नं. ५०८, एव्हरग्रीन होम्स, फेज-४,
टॉवर डी, प्रभू हॉस्पिटल रोड, नागाळा पार्क, कोल्हापूर

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाने दूरशिक्षण केंद्राच्या माध्यमातून शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या अनेकांना पुन्हा शिक्षण प्रवाहात आणण्याची सुवर्णसंधी उपलब्ध करून दिली याचे संपूर्ण श्रेय विद्यापीठाला जाते. 'ज्ञानमेवामृतम्' या शिवाजी विद्यापीठाच्या ब्रीद वाक्याप्रमाणे ज्ञानरूपी अमृत प्राप्त करण्याची संधी सर्वांसाठी उपलब्ध करून दिली. याच दूरशिक्षण केंद्राद्वारे नोंद झालेल्या बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययन साहित्य उपलब्ध करून दिले आहे.

बी. ए. भाग १ च्या राज्यशास्त्र विषयाच्या ऐच्छिक पेपर क्रमांक १ व २, सत्र १ व २ साठी असलेले 'राज्यशास्त्र' हे पुस्तक विद्यार्थ्यांच्या हाती देताना आम्हाला विशेष आनंद होत आहे.

या पुस्तक निर्मितीमध्ये शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरू मा. डॉ. डी. बी. शिंदे यांची प्रेरणा व प्रोत्साहन आम्हाला मिळाले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार. त्याचप्रमाणे राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाच्या अध्यक्ष व मानव्यविद्याशाखेच्या अधिष्ठाता डॉ. भारती पाटील, राज्यशास्त्र विभागप्रमुख डॉ. रविंद्र भणगे, राज्यशास्त्र विभागाचे माजी विभागप्रमुख डॉ. प्रकाश पवार, शिवाजी विद्यापीठ राज्यशास्त्र अभ्यास मंडळाचे सर्व सन्माननीय सदस्य व सर्व लेखक यांचे सहकार्य लाभल्याबद्दल त्या सर्वांचे आम्ही आभार मानतो.

वरील सर्वांइतकेच महत्त्वाचे म्हणजे दूरशिक्षण केंद्राचे संचालक प्रा. डॉ. एम. ए. अनुसे दूरशिक्षण केंद्रातील सर्व सहकारी विद्यापीठाचे सर्व पदाधिकारी यांच्या सहकार्याबद्दल व तत्परतेबद्दल सर्वांचे मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

डॉ. सुरेश कुंभार

राजा श्रीपतराव भगवंतराव महाविद्यालय, औंध,
ता. खटाव, जि. सातारा

डॉ. शिवाजी सुबराव पाटील

छत्रपती शिवाजी कॉलेज,
सातारा

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

सत्र-१ पेपर-१ : राज्यशास्त्र परिचय
सत्र-२ पेपर-२ : भारतीय राज्यघटना

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
सत्र-१ पेपर-१ : राज्यशास्त्र परिचय	
प्रा. डॉ. आप्पासाहेब शामराव शेळके मा. श्री. आप्पासाहेब डांगे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, हातकणंगले, जि. कोल्हापूर	१
प्रा. डॉ. दत्तात्रय सौदागर सावंत बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, जि. सातारा	२
प्रा. डॉ. एच. एस. कुचेकर तुकाराम कृष्णाजी कोलेकर कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, नेसरी, ता. कालग, जि. कोल्हापूर	३
प्रा. आर. एस. कांबळे विश्वासराव नाईक कला, वाणिज्य आणि बाबा नाईक विज्ञान महाविद्यालय, शिराळा, ता. शिराळा, जि. सांगली	४
सत्र-२ पेपर-२ : भारतीय राज्यघटना	
प्रा. मोहन गणपती हजारे श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख महाविद्यालय, आटपाडी, जि. सांगली	१
प्रा. आर. जी. मोंगले राजा शिवछत्रपती कला, वाणिज्य महाविद्यालय, महागांव	२
डॉ. अर्जुन गंगाराम येरगे श्री. संपतराव माने महाविद्यालय, खानापूर	३
प्रा. डॉ. दत्तात्रय सौदागर सावंत बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, जि. सातारा	४

■ संपादक ■

डॉ. सुरेश कुंभार
राजा श्रीपतराव भगवंतराव महाविद्यालय, औंध,
ता. खटाव, जि. सातारा

डॉ. शिवाजी सुबराव पाटील
छत्रपती शिवाजी कॉलेज,
सातारा

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
पेपर-१ : सेमिस्टर-१ राज्यशास्त्र परिचय		
१.	राज्यशास्त्र परिचय	१
२.	राज्यशास्त्राच्या उपविद्याशाखांचा परिचय	१०
३.	राज्य आणि लोकशाही	३२
४.	राज्यशास्त्रातील प्रमुख संकल्पना	६२
पेपर-२ : सेमिस्टर-२ भारतीय राज्यघटना		
१.	भारतीय राज्यघटना परिचय	८५
२.	भारतीय संविधान : तात्त्विक अधिष्ठान	११५
३.	भारताचे कायदे मंडळ व कार्यकारी मंडळ	१४५
४.	न्यायमंडळ	१७१

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. विद्यार्थ्यांकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर विद्यार्थ्यांना काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१८-१९ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

सुरवाणीविलासः।

आवश्यक संस्कृत

स्वयं अध्ययन साहित्य

(शैक्षणिक वर्ष २०१३-१४ पासून)

बी. ए. भाग-१

पेपर-१ व २ : सत्र-१ व २

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१४

सुरवाणी विलासः। आवश्यक संस्कृत - स्वयं अध्ययन साहित्य बी. ए. भाग-१ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २०

प्रकाशक :

डॉ. डी. व्ही. मुळे

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN-978-81-8486-526-4

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

● दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) एन. जे. पवार

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. पी. प्रकाश

मा. कुलगुरू,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुक्त विद्यापीठ, हैद्राबाद

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

मा. कुलगुरू,
मानसगंगोत्री विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. (डॉ.) आर. कृष्णा कुमार

मा. कुलगुरू, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ,
ज्ञानगंगोत्री, गंगापूर डॅमजवळ, नाशिक

मा. प्राचार्य (डॉ.) ए. एस. भोईटे

प्र-कुलगुरू, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २, ११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

डॉ. अनिल गवळी

अधिष्ठाता, कला व ललितकला विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य डॉ. जे. एस. पाटील

अधिष्ठाता, सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य डॉ. सी. जे. खिलारे

अधिष्ठाता, विज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. आर. जी. फडतरे

अधिष्ठाता, वाणिज्य विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य डॉ. ए. बी. राजगे

संचालक, महाविद्यालय व विद्यापीठ विकास मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. डी. व्ही. मुळे

कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. बी. एम. हिर्डेकर

परीक्षा नियंत्रक, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) अरुण भोसले (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अभ्यासमंडळ : संस्कृत ■

अध्यक्ष - डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

● डॉ. (श्रीमती) सुहासिनीदेवी शहाजीराव राजेभोसले

लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, मल्हार पेठ, सातारा

● डॉ. सौ. भाग्यश्री अशोक पाटस्कर

५०१, शनिवार पेठ, हेरंब अपार्टमेंट, मेहुनपुरा, पुणे.

● डॉ. सौ. रूपाली रविंद्र कापरे

संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स, डी.जे. मालपाणी कॉमर्स
आणि बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज, संगमनेर,
जि. अहमदनगर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

सुरवाणी विलासः।
स्वयं अध्ययन साहित्य
बी.ए.भाग-१ (आवश्यक संस्कृत)

अभ्यास घटकांचे लेखक व संपादक

अभ्यास घटकांचे लेखक	घटक
प्रा. डॉ. सौ. आर. आर. कापरे संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स, डी. जे. मालपाणी कॉमर्स आणि बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज, संगमनेर, जि. अहमदनगर	१, ३
प्रा. डॉ. सौ. पी. सी. मोटे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	२
प्रा. डॉ. सौ. यू. व्ही. अराणके छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	४, ६
प्रा. श्रीमती आर. आर. वाडेकर विल्किंग्डन कॉलेज, सांगली	५
प्रा. श्रीमती ए. एम. पर्वते किसन वीर कॉलेज, वाई, जि. सातारा.	७
प्रा. श्रीमती एम. ए. शिंदे वेणुताई चव्हाण कॉलेज, कराड, जि. सातारा	८

■ संपादक ■

डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव
अध्यक्ष, संस्कृत अभ्यास मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
तथा संस्कृत विभाग प्रमुख,
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रहो, अध्ययनाला सुरुवात करण्यापूर्वी हे वाचा-

ज्ञान तृष्णा गुरौ निष्ठा सदाध्ययनदक्षता॥

एकाग्रता महत्वेच्छा विद्यार्थी गुणपंचकम्॥

ज्ञान मिळविण्याची तीव्र इच्छा, गुरुंवर श्रद्धा, नेहमी अभ्यासात दक्षता, एकाग्रता व महत्वाकांक्षा ही विद्यार्थ्यांची पाच गुणवैशिष्ट्ये आहेत. विद्यार्थ्यांनी हे गुण अंगिकरण्यातच त्यांचे कल्याण आहे.

अध्ययनातून विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीचा विकास कसा करावा, हे पुढील सुभाषितात सांगितले आहे. त्याप्रमाणे आचरण करावे.

यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डिता नुपास्यति।

तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः॥

जा पठण करतो, लिहितो, निरीक्षण करतो, अडेल तिथे विचारतो आणि विद्वानांची सेवा करतो त्याची बुद्धी सूर्यकिरणांनी कमळाच्या पाकळ्या उमलाव्यात तशी विकास पावते.

आणखी एक गोष्ट ध्यानात घ्या की, तुमच्या हातात असलेले हे स्वयम् अध्ययन साहित्य (SIM) पाठ्यपुस्तक नव्हे, ते केव्हाही पाठ्यपुस्तकाची जागा घेऊ शकत नाही, तेव्हा आपण आपले अध्ययन उत्तम होण्यासाठी विद्यापीठाच्या प्रकाशन विभागातून मूळ पाठ्यपुस्तक मिळवून चांगला अभ्यास करावा.

त्याबरोबरच आपण जवळपासच्या संस्कृत पुस्तके असलेल्या ग्रंथालयाचा जरूर वापर करा. विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या संपर्कसत्रालाही न चुकता हजर रहा. अभ्यास करताना काही अडचण आल्यास या ग्रंथातील घटक लेखक व संपादक यांच्याशी जरूर संपर्क साधा. त्यामुळे आपली उत्तम अध्ययन निष्पत्ती होईल. आपण संस्कृत विषयाचे पदवीधर व्हावेत ही अपेक्षा व्यक्त करून आपणास भावी वाटचालीस हार्दिक शुभेच्छा !

प्रा. डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव

अध्यक्ष, संस्कृत अभ्यास मंडळ,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

वेच्याचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
प्रथम सत्र : पेपर-१	
१. प्रकृति परिचयः।	१
२. कः अपराधी।	१२
३. गुर्वष्टकम्।	२४
४. जगत्त्राणाय कर्तव्यं पर्यावरणरक्षणम्।	३१
द्वितीय सत्र : पेपर-२	
५. छात्रसन्देशः।	४४
६. हनूमत्प्लुतिः।	५६
७. राक्षस-राक्षसी संवादः।	६५
८. प्राणेंद्रिय-संवादः।	७३

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१४-१५ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

संस्कृत चन्द्रिका

ऐच्छिक संस्कृत (उच्चस्तर)

स्वयं अध्ययन साहित्य

(शैक्षणिक वर्ष २०१३-१४ पासून)

बी. ए. भाग-१

पेपर-१ व २ : सत्र-१ व २

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१४

संस्कृत चंद्रिका - ऐच्छिक (उच्चस्तर) स्वयं अध्ययन साहित्य बी. ए. भाग-१ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १००

प्रकाशक :

डॉ. डी. व्ही. मुळे

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN-978-81-8486-518-9

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

● दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

(ii)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कालिहारी

सल्लागार सेमती

प्रा. (डॉ.) एन. जे. पवार

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. पी. प्रकाश

मा. कुलगुरू,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुक्त विद्यापीठ, हैद्राबाद

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

मा. कुलगुरू,
मानसगंगोत्री विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. (डॉ.) आर. कृष्णा कुमार

मा. कुलगुरू, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ,
ज्ञानगंगोत्री, गंगापूर डॅमजवळ, नाशिक

मा. प्राचार्य (डॉ.) ए. एस. भोईटे

प्र-कुलगुरू, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २, ११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००९

डॉ. अनिल गवळी

अधिष्ठाता, कला व ललितकला विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य डॉ. जे. एस. पाटील

अधिष्ठाता, सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य डॉ. सी. जे. खिलारे

अधिष्ठाता, विज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. आर. जी. फडतरे

अधिष्ठाता, वाणिज्य विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य डॉ. ए. बी. राजगे

संचालक, महाविद्यालय व विद्यापीठ विकास मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. डी. व्ही. मुळे

कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. बी. एम. हिर्देकर

परीक्षा नियंत्रक, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) अरुण भोसले (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : संस्कृत

अध्यक्ष - डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

● डॉ. (श्रीमती) सुहासिनीदेवी शहाजीराव राजेभोसले

लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, मल्हार पेठ, सातारा

● डॉ. सौ. भाग्यश्री अशोक पाटस्कर

५०१, शनिवार पेठ, हेरंब अपार्टमेंट, मेहुनपुरा, पुणे.

● डॉ. सौ. रुपाली रविंद्र कापरे

संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स, डी.जे. मालपाणी कॉमर्स आणि
बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज, संगमनेर, जि. अहमदनगर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

संस्कृत चन्द्रिका
स्वयं अध्ययन साहित्य
बी.ए.भाग-१ (ऐच्छिक संस्कृत) (उच्चस्तर)

अभ्यास घटकांचे लेखक व संपादक

अभ्यास घटकांचे लेखक	घटक
प्रा. डॉ. सौ. पी. सी. मोटे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	०१
प्रा. डॉ. श्रीमती एस. एस. राजेभोंसले लाल बहादुर शास्त्री कॉलेज, सातारा	०२
प्रा. श्रीमती एम. ए. शिंदे वेणुताई चव्हाण कॉलेज, कराड, जि. सातारा	०३, ०५
प्रा. डॉ. सौ. यू. व्ही. अराणके छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	०४
प्रा. श्रीमती आर. आर. वाडेकर विलिंग्डन कॉलेज, सांगली	०६
प्रा. डॉ. सौ. आर. आर. कापरे संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स, डी. जे. मालपाणी कॉमर्स आणि बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज, संगमनेर, जि. अहमदनगर	०७
प्रा. डॉ. श्रीमती ए. एम. पर्वते किसन वीर कॉलेज, वाई, जि. सातारा.	०८

■ संपादक ■

डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव
अध्यक्ष, संस्कृत अभ्यास मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
तथा संस्कृत विभाग प्रमुख,
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.

श्रीमती एम. ए. शिंदे
वेणुताई चव्हाण कॉलेज, कराड,
जि. सातारा

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रहो, अध्ययनाला सुरुवात करण्यापूर्वी हे वाचा-

ज्ञान तृष्णा गुरौ निष्ठा सदाध्ययनदक्षता॥

एकाग्रता महत्त्वेच्छा विद्यार्थी गुणपंचकम्॥

ज्ञान मिळविण्याची तीव्र इच्छा, गुरुंवर श्रद्धा, नेहमी अभ्यासात दक्षता, एकाग्रता व महत्त्वाकांक्षा ही विद्यार्थ्यांची पाच गुणवैशिष्ट्ये आहेत. विद्यार्थ्यांनी हे गुण अंगिकरण्यातच त्यांचे कल्याण आहे.

अध्ययनातून विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीचा विकास कसा करावा, हे पुढील सुभाषितात सांगितले आहे. त्याप्रमाणे आचरण करावे.

यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डिता नुपास्यति।

तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः॥

जा पठण करतो, लिहितो, निरीक्षण करतो, अडेल तिथे विचारतो आणि विद्वानांची सेवा करतो त्याची बुद्धी सूर्यकिरणांनी कमळाच्या पाकळ्या उमलाव्यात तशी विकास पावते.

आणखी एक गोष्ट ध्यानात घ्या की, तुमच्या हातात असलेले हे स्वयम् अध्ययन साहित्य (SIM) पाठ्यपुस्तक नव्हे, ते केव्हाही पाठ्यपुस्तकाची जागा घेऊ शकत नाही, तेव्हा आपण आपले अध्ययन उत्तम होण्यासाठी विद्यापीठाच्या प्रकाशन विभागातून मूळ पाठ्यपुस्तक मिळवून चांगला अभ्यास करावा.

त्याबरोबरच आपण जवळपासच्या संस्कृत पुस्तके असलेल्या ग्रंथालयाचा जरूर वापर करा. विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या संपर्कसत्रालाही न चुकता हजर रहा. अभ्यास करताना काही अडचण आल्यास या ग्रंथातील घटक लेखक व संपादक यांच्याशी जरूर संपर्क साधा. त्यामुळे आपली उत्तम अध्ययन निष्पत्ती होईल. आपण संस्कृत विषयाचे पदवीधर व्हावेत ही अपेक्षा व्यक्त करून आपणास भावी वाटचालीस हार्दिक शुभेच्छा!

प्रा. डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव

अध्यक्ष, संस्कृत अभ्यास मंडळ,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

वेच्याचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
प्रथम सत्र : पेपर-१	
१. परिव्राट्-मूषककथा ।	१
२. मन्दविसर्पिणी-कथा ।	११
३. अफजल-वधः ।	२०
४. वधुहत्या ।	३०
द्वितीय सत्र : पेपर-२	
५. यक्षप्रश्नाः ।	३९
६. भीमरायस्य संस्कृत-स्पृहा ।	४७
७. शकुन्तला पतिगृहं याति ।	५६
८. उमाहैमवती-कथा ।	६५

■ वेद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दष्टांनीं हाईल. उद्दष्टां दशादर्शक ओण पुढील रीतीं सृष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्यकाये दललि आह.
२. तुमच्याकडून काय आर्क्षित आह.
३. वेशष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहीत हाण्याची आर्क्षित आह.

स्वयं मूल्यमानासाठी प्रश्ने दललि असून त्यांची आर्क्षित उत्तरही दण्यात आलली आहति. त्यामुळ घटकाचा अभ्यास याग्ये दशनि हाईल. तुमची उत्तरां लहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन सोहत्यामध्य दललि उत्तरां गीहा. ही तुमची उत्तरां (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकड मूल्यमानासाठी गीठवायची नाहीत. तुम्ही याग्ये दशनि अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरां 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उयुत ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयं अध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पुरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१३-१४ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी क्रमिक/ पाठ्य/संदर्भ पुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

संस्कृत संजीवनम्

ऐच्छिक संस्कृत (निम्नस्तर)

स्वय अध्ययन साहित्य

(शैक्षणिक वर्ष २०१३-१४ पासून)

बी. ए. भाग-१

पेपर-१ व २ : सत्र-१ व २

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१४

संस्कृत संजीवनम्। ऐच्छिक (निम्नस्तर) स्वयम् अध्ययन साहित्य बी. ए. भाग-१ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २०

प्रकाशक :

डॉ. डी. व्ही. मुळे

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN-978-81-8486-519-6

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) एन. जे. पवार

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. पी. प्रकाश

मा. कुलगुरू,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुक्त विद्यापीठ, हैद्राबाद

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

मा. कुलगुरू,
मानसगंगोत्री विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. (डॉ.) आर. कृष्णा कुमार

मा. कुलगुरू, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ,
ज्ञानगंगोत्री, गंगापूर डॅमजवळ, नाशिक

मा. प्राचार्य (डॉ.) ए. एस. भोईटे

प्र-कुलगुरू, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २, ११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००९

डॉ. अनिल गवळी

अधिष्ठाता, कला व ललितकला विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य डॉ. जे. एस. पाटील

अधिष्ठाता, सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य डॉ. सी. जे. खिलारे

अधिष्ठाता, विज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. आर. जी. फडतरे

अधिष्ठाता, वाणिज्य विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य डॉ. ए. बी. राजगे

संचालक, महाविद्यालय व विद्यापीठ विकास मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. डी. व्ही. मुळे

कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. बी. एम. हिर्डेकर

परीक्षा नियंत्रक, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) अरुण भोसले (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अभ्यासमंडळ : संस्कृत ■

अध्यक्ष - डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

● डॉ. (श्रीमती) सुहासिनीदेवी शहाजीराव राजेभोसले

लाल बहादुर शास्त्री कॉलेज, मल्हार पेठ, सातारा

● डॉ. सौ. भाग्यश्री अशोक पाटस्कर

५०१, शनिवार पेठ, हेरंब अपार्टमेंट, मेहुनपुरा, पुणे.

● डॉ. सौ. रुपाली रविंद्र कापरे

संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स, डी.जे. मालपाणी कॉमर्स आणि
बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज, संगमनेर, जि. अहमदनगर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

संस्कृत संजीवनम्
स्वयम् अध्ययन साहित्य
बी.ए.भाग-१ (ऐच्छिक संस्कृत) (निम्नस्तर)

अभ्यास घटकांचे लेखक व संपादक

अभ्यास घटकांचे लेखक	घटक
प्रा. डॉ. एस. के. जाधव छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	१, ३
प्रा. श्रीमती एम. ए. शिंदे वेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड, जि. सातारा	२, ६
प्रा. डॉ. सौ. यू. व्ही. अराणके छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	४
प्रा. श्रीमती आर. आर. वाडेकर विलिंग्डन कॉलेज, सांगली	५
प्रा. डॉ. श्रीमती ए. एम. पर्वते किसन वीर कॉलेज, वाई, जि. सातारा.	७
प्रा. डॉ. सौ. आर. आर. कापरे संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स, डी. जे. मालपाणी कॉमर्स आणि बी. एन. सारडा सायन्स कॉलेज, संगमनेर, जि. अहमदनगर	८

■ संपादक ■

डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव
अध्यक्ष, संस्कृत अभ्यास मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
तथा संस्कृत विभाग प्रमुख,
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रहो, अध्ययनाला सुरुवात करण्यापूर्वी हे वाचा-

ज्ञान तृष्णा गुरौ निष्ठा सदाध्ययनदक्षता॥

एकाग्रता महत्वेच्छा विद्यार्थी गुणपंचकम्॥

ज्ञान मिळविण्याची तीव्र इच्छा, गुरुंवर श्रद्धा, नेहमी अभ्यासात दक्षता, एकाग्रता व महत्वाकांक्षा ही विद्यार्थ्यांची पाच गुणवैशिष्ट्ये आहेत. विद्यार्थ्यांनी हे गुण अंगिकरण्यातच त्यांचे कल्याण आहे.

अध्ययनातून विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीचा विकास कसा करावा, हे पुढील सुभाषितात सांगितले आहे. त्याप्रमाणे आचरण करावे.

यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डिता नुपास्यति।

तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः॥

जा पठण करतो, लिहितो, निरीक्षण करतो, अडेल तिथे विचारतो आणि विद्वानांची सेवा करतो त्याची बुद्धी सूर्यकिरणांनी कमळाच्या पाकळ्या उमलाव्यात तशी विकास पावते.

आणखी एक गोष्ट ध्यानात घ्या की, तुमच्या हातात असलेले हे स्वयम् अध्ययन साहित्य (SIM) पाठ्यपुस्तक नव्हे, ते केव्हाही पाठ्यपुस्तकाची जागा घेऊ शकत नाही, तेव्हा आपण आपले अध्ययन उत्तम होण्यासाठी विद्यापीठाच्या प्रकाशन विभागातून मूळ पाठ्यपुस्तक मिळवून चांगला अभ्यास करावा.

त्याबरोबरच आपण जवळपासच्या संस्कृत पुस्तके असलेल्या ग्रंथालयाचा जरूर वापर करा. विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या संपर्कसत्रालाही न चुकता हजर रहा. अभ्यास करताना काही अडचण आल्यास या ग्रंथातील घटक लेखक व संपादक यांच्याशी जरूर संपर्क साधा. त्यामुळे आपली उत्तम अध्ययन निष्पत्ती होईल. आपण संस्कृत विषयाचे पदवीधर व्हावेत ही अपेक्षा व्यक्त करून आपणास भावी वाटचालीस हार्दिक शुभेच्छा!

प्रा. डॉ. शिवदास कुंडलिक जाधव

अध्यक्ष, संस्कृत अभ्यास मंडळ,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

वेच्याचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
प्रथम सत्र : पेपर-१	
१. दिनचर्या।	१
२. बुद्धिर्यस्य बलं तस्य।	१७
३. प्रहेलिका।	२४
४. अहो रूपमहो ध्वनिः।	३१
द्वितीय सत्र : पेपर-२	
५. शबरीवृत्तान्तः।	३९
६. टॉलस्टॉय आश्रयवर्णनम्	५०
७. स्पष्टा मातुः भूमिका।	५८
८. याज्ञवल्क्य-गार्गी संवादः।	६५

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१४-१५ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-१

सत्र १ पेपर DSC-B2

समाजशास्त्र परिचय

(Introduction to Sociology)

सत्र २ पेपर DSC-B16

उपयोजित समाजशास्त्र

(Applied Sociology)

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१९

बी. ए. समाजशास्त्र पेपर १ व २ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ७००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर-४१६ ००४.

ISBN- 978-81-905918-0-5

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

समाजशास्त्र अभ्यासमंडळ

प्रभारी अध्यक्ष - डॉ. मच्छिंद्र सकटे

सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप कॉलेज, उंब्रज, जि. सातारा

- डॉ. अरुण विठ्ठल पौडमल
यशवंतराव चव्हाण कॉलेज (के.एम.सी.)
कोल्हापूर
- डॉ. मच्छिंद्र ज्ञानू सकटे
सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप महाविद्यालय,
उंब्रज, जि. सातारा.
- प्रा. डॉ. जे. एच. कराडे
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. श्रीमती प्रतिमा शिवाजीराव पवार
समाजशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. संजय हिंदुराव शिंदे (सनदे)
सरदार बाबासाहेब माने कॉलेज,
रहिमतपूर, जि. सातारा
- डॉ. रमेश हिंदुराव पाटील
श्रीमती के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय,
उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली.
- डॉ. सतीश सर्जेराव देसाई
एस. एम. डॉ. बापूजी साळुंखे कॉलेज,
मिरज, जि. सांगली

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाने जून २०१३ पासून बी.ए.भाग-१ समाजशास्त्र विषयाचा अभ्यासक्रम सत्रपद्धतीनुसार व सुधारित स्वरूपात लागू केला आहे. त्यानुसार दूर शिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी 'समाजशास्त्र' विषयाचा दोन्ही सत्राचा अभ्यासक्रम विचारात घेवून सदरच्या पुस्तकातील स्वयं अध्ययन साहित्य अनुभवी प्राध्यापकांकडून लेखन करून तयार करण्यात आले आहे. जून २०१९ पासून या वर्गासाठी तयार केलेल्या 'समाजशास्त्र परिचय व उपयोजित समाजशास्त्र' या पुस्तकांत विद्यार्थ्यांना समजेल, उमजेल अशा भाषेत लिखान करण्यात आले आहे.

'समाजशास्त्र परिचय' या सेमिस्टर-१ साठीच्या अभ्यासक्रमात समाजशास्त्राचे स्वरूप, सामाजिक आंतरक्रिया आणि सामाजिक संरचना, समाज आणि सामाजिक संस्था, संस्कृती आणि समाजीकरण या घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे. सत्र २ साठी तयार केलेल्या अभ्यासक्रमात समाजशास्त्रीय सैद्धांतिक दृष्टीकोन, समाज आणि जनमाध्यमे, आधुनिक समाजातील सामाजिक परिवर्तन, समाजशास्त्राचे उपयोजन इ. घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या पुस्तकाची एकूण ८ घटकांमध्ये विभागणी करून मांडणी केली आहे. सर्व विद्यार्थी व शिक्षकांना सदरचे पुस्तक मार्गदर्शक ठरेल, असा आम्हास विश्वास वाटतो.

सदरहू पुस्तकाच्या लिखानाचे काम शिवाजी विद्यापीठ कक्षेतील विविध मान्यवर प्राध्यापकांनी वेळेत पूर्ण केल्याबद्दल, संपादक मंडळ त्यांचे आभारी आहे. या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्यासाठी शिवाजी विद्यापीठ व दूरशिक्षण विभागातील प्रशासकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल संपादक मंडळ त्यांचे मनापासून आभार मानत आहे.

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. रमेश एच. पाटील
श्रीमती कुसूमताई राजारामबापू पाटील कन्या
महाविद्यालय, इस्लामपूर

प्रा. मच्छिंद्र सकटे
मंगलाताई रामचंद्र जगताप महिला महाविद्यालय,
उंब्रज

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

बी. ए. भाग- १ समाजशास्त्र
समाजशास्त्र परिचय/उपयोजित समाजशास्त्र

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
सत्र-१ : पेपर-१	
डॉ. सतिश देसाई शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, मिरज	१
प्रा. मच्छिंद्र सकटे मंगलताई रामचंद्र जगताप महिला महाविद्यालय, उंब्रज	२
प्रा. मीना सावंत म. ह. शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी, ता. गगनबावडा, जि. कोल्हापूर	३
प्रा. डॉ. रमेश एच. पाटील श्रीमती कुसूमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर	४
सत्र-२ : पेपर-२	
श्री. बबन रणजित पाटोळे असि. प्राध्यापक, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१
प्रा. प्रकाश जगताप सरदार बाळासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर, ता. कोरेगाव, जि. सातारा	२
डॉ. दयावती पाडळकर भारती विद्यापीठाचे मातोश्री बयाबाई श्रीपतराव कदम कन्या महाविद्यालय, कडेगांव	३
प्रा. जयंत चंद्रकांत घाटगे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठवडगांव	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. रमेश एच. पाटील
श्रीमती कुसूमताई राजारामबापू पाटील कन्या
महाविद्यालय, इस्लामपूर

प्रा. मच्छिंद्र सकटे
मंगलताई रामचंद्र जगताप महिला महाविद्यालय,
उंब्रज

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
पेपर-१ : सेमिस्टर-१		
१.	समाजशास्त्राचे स्वरूप	१
२.	सामाजिक आंतरक्रिया आणि सामाजिक संरचना	२८
३.	समाज आणि सामाजिक संस्था	५३
४.	संस्कृती आणि समाजीकरण	७९
पेपर-२ : सेमिस्टर-२		
१.	समाजशास्त्रीय सैद्धांतिक दृष्टीकोन	१०९
२.	समाज आणि जनमाध्यमे	१३५
३.	आधुनिक समाजातील सामाजिक परिवर्तन	१५७
४.	समाजशास्त्राचे उपयोजन	१७६

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१९-२० पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

Shivaji University, Kolhapur

Centre for Distance Education

اسرارِ ادب

ASRAR-E-ADAB

اُردو (لازمی)

URDU (COMPULSORY)

بی۔ اے۔ سال اول

B.A. FIRST YEAR

میقات اول

SEMESTER FIRST

Edited By

Dr. Sajid Ali Qadri

(H.o.D Urdu S.P.D.M. College, Shirpur. Dist: Dhule)

مرتب

ڈاکٹر ساجد علی قادری

(صدر شعبہ اردو ایس۔ پی۔ ڈی۔ ایم۔ کالج، شیرپور ضلع دھولہ)

w.e.f. 2018-2019

شیواجی یونیورسٹی کولہاپور (ریاست مہاراشٹر)
فاصلاتی تعلیمی مرکز

Admin/Desktop/Slivaji_University_Lo
not found.

اسرارِ ادب

ASRAR-E-ADAB

SEMISTER SECOND

URDU COMPULSORY

B.A.FIRST YEAR

2018-2019

مرتب

ڈاکٹر قریشی عتیق احمد

صدر شعبہ اُردو، آرٹس، سائنس و کامرس کالج، بدناپور ضلع جالندہ

Shivaji University, Kolhapur

رموزِ ادب

RUMOOZ-E-ADAB

اُردو (اختیاری)

URDU (OPTIONAL)

بی۔اے۔سال اول

B.A.FIRST YEAR

میقات اول

SEMESTER FIRST

Edited By

Dr. Sabiha Sameeroddin Sayyad

(H.o.D Urdu Night College, Ichalkaranji)

مرتب

ڈاکٹر صبیحہ سمیر الدین سید

(صدر شعبہ اردو نائٹ کالج، اچل کرنجی)

w.e.f. 2018-2019

Shivaji University, Kolhapur

رموزِ ادب

RUMOOZ-E-ADAB

اُردو (اختیاری)

URDU (OPTIONAL)

بی۔ اے۔ سال اول

B.A. FIRST YEAR

میقات دوم

SEMESTER SECOND

Edited By

Dr. Shiakh Maheboob (Mahboob Saqib)

(Associate Professor, Dept. of Urdu, Shivaji College, Udgir)

مرتب

ڈاکٹر شیخ محبوب (محبوب ثاقب)

(اسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ اردو شیواجی کالج، اودگیر ضلع لاٹور)

w.e.f. 2018-2019